

References

1. Bardinova V. D. Personalii v istoriyi natsional'noyi pedahohiky. 22 vydatnykh ukrayins'kykh pedahohy: pidruch. dlya vuziv / V.D. Bardinova, L.L. Bezobrazova, Zh.V. Borshch, M.V. Hryn'ova; pid zah. red. A.M. Boyko. – Kyiv: Profesional, 2004. – 575 s.
2. Blahodyr A. Perlyna Podillya, abo Leontovych i Nemyrivshchyna / A. Blahodyr // Prybuz'ki novyny. – 2002. – № 94, 11 hrudnya. – S. 4.
3. Chalyy M. Ivan Maksimovich Soshenko / M. Chalyy. – Kiev: Tip. V. Davidenka, 1876. – 121 s.
4. Myttsi Ukrayiny: entsyklopedychnyy dovidnyk / za red. A.V. Kudryts'koho. – Kyiv: Ukrayins'ka entsyklopediya, 1992. – 848 s.
5. Shul'ts N. A. Zhyt'tyevyy i tvorchyy shlyakh podil's'koho khudozhnyka Dmytra Zhudina/ N. A. Shul'ts // Visnyk Kharkivs'koyi derzhavnoyi akademiyi dyzaynu i mystetstv. – 2012. – № 12. – S. 291-293.
6. Usatenko T. P. Antropolohichni ta aksiolohichni pidkhody do problem ukrayinoznavstva / T. P. Usatenko // Profesiyna osvita: tsinnisni oriyentyry suchasnosti: Zb. naukovykh prats'. – Kyiv-Kharkiv, 2009. – s.171-172.
7. Voytsekhivs'ka I. Istoriya Ukrayiny v osobakh XIX – XX st. / I. Voytsekhivs'ka, V. Volkovyn's'kyy, M. Dmytrenko. – Kyiv: Ukrayina, 1995. – 480 s.
8. Zuzyak T. P. Stanovlennya y rozvytok pedahohichnoyi osvity na Podilli (kinets' KhVIII – pochatok KhKh st.): monohrafiya. / T. P. Zuzyak. – Vinnytsya: Nilan-LTD, 2017. – 452 s.
9. Zuzyak T. P. Vnesok myttsiv u stanovlennya pedahohichnoyi osvity Podillya (kinets' XIX – pochatok XX st.) / T. P. Zuzyak, O. S. Shynin, I. P. Humenyuk // Aktual'ni problemy pidhotovky vchytelya trudovoho navchannya ta tekhnolohiy: teoriya, dosvid, problemy: zbirnyk naukovykh prats'. – Vinnytsya: PP Balyuk I.B., 2019. – Vyp. 3. – S. 8-10.

Стаття надійшла до редакції 12.03.2020 р.

УДК 371.27

DOI 10.31652/2415-7872-2020-62-198-203

РЕАЛІЗАЦІЯ ОСНОВНИХ ПРИНЦИПІВ НАВЧАННЯ ШКОЛЯРІВ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

О. О. Марчук

orcid.org/0000-0002-2922-285X

У статті визначено та проаналізовано основні принципи навчання, які використовували вчителі навчальних закладів Волинської губернії. Пояснено, що в сучасній освіті змінилися принципи та підходи до навчання, однак традиційні принципи не втратили своєї актуальності. Зазначено, що питання навчання дітей у закладах освіти Волинської губернії проаналізовано в наукових працях Г. Агафонової, Н. Бєлих, Д. Бовуа, С. Бричок, Є. Веденського, Є. Дєєва, Т. Джаман. Подано визначення терміну «принцип навчання». Аналіз освітнього процесу навчання в закладах освіти Волинської губернії дозволив виокремити такі принципи: науковість, релігійність, доступність, послідовність, індивідуалізація навчання, принцип виховання здорової дитини.

Ключові слова: принципи навчання, заклади освіти, Волинська губернія, провадження, педагогічний досвід.

THE IMPLEMENTATION OF THE BASIC STUDYING PRINCIPLES OF IN EDUCATION INSTITUTIONS OF VOLYN PROVINCE

O. Marchuk

The author of the article identifies and analyzes the using of the basic teaching principles which were used by teachers of educational institutions of Volyn province. It is explained that in the modern education principles and approaches of learning have changed but traditional principles have not lost their relevance. The author defines the purpose of the article: to determine and to analyze the implementation of the basic principles of education in educational institutions of Volyn province and make recommendations for their creative using in the modern schools. It is noted that the issues of education of children in educational institutions of Volyn province were analyzed in the scientific works by G. Agafonova, N. Belykh, D. Bovua, S. Brychok, E. Vedensky, E. Deeva, T. Jaman. The definition of the term "learning principle" is given. The modern principles of teaching presented by scientists are distinguished. The analysis of the educational process in educational institutions of Volyn province allowed to distinguish the following principles: scientific, religious, accessible, consistent, individualized learning, the principle of raising a healthy child. It is explained that the principle of nationality is traced in the work of the educational institutions of Volyn in 1917-1920 years. The author analyzes in detail every principle and its implementation in the educational process of Volyn educational institutions. The work of teachers of the Ostrog Men's Gymnasium, Volyn Theological Women's School, Zhytomyr Mariinsky Gymnasium, the realization of the basic principles of teaching mathematics by M. Mankovsky is analyzed. It was explained that ones of the main principles of teaching were the principles of scientific and

religious. It was noted that the implementation of the basic principles of training was discussed in the press at that time. It was explained that the main focus of teachers of the Volyn province was focused on the education of a spiritual, thinking, healthy student personality which is important for modern teachers. The principles of education set out in the Law «About Education» (2017) are highlighted. The author of the article outlines ways to implement the principles of education used by teachers of Volyn province in the work of educational institutions of independent Ukraine.

Keywords: principles of education, educational institutions, Volyn province, teaching, pedagogical experience.

У зв'язку із входженням України в освітній процес Європи змінилися принципи, методи, форми та прийоми навчання школярів. Нинішні педагоги намагаються створити такі умови для навчання, в яких дитина могла би не лише отримати певний багаж наукових знань, а й розвинути свої природні таланти і здібності, проявити свій творчий потенціал, креативне мислення. Особливої популярності набувають технології SMART – навчання та STEM освіти, дистанційні форми, домашнє навчання. Сучасні діти мають змогу працювати із комп'ютерними технологіями, вони можуть швидко знаходити необхідну інформацію, використовуючи Інтернет-ресурси. Це зумовлює зміну підходів до традиційних навчальних технологій та вироблення системи нових форм, методів та принципів роботи із школярами.

Незважаючи на стрімкий розвиток науки, традиційними залишаються певні принципи навчання, які не втрачають актуальності, оскільки вони застосовувалися впродовж багатьох десятиліть, сприяли формуванню наукового світогляду та належному опануванню навчального матеріалу. Ці освітні технології спостерігаємо в роботі закладів освіти, що функціонували у Волинській губернії в XIX – на початку XX століття. Необхідність переймання кращих педагогічних здобутків зазначено в Законі «Про освіту», де написано, що «державна політика у сфері освіти формується і реалізується на основі наукових досліджень, міжнародних зобов'язань, вітчизняного та іноземного досвіду» [15], тому принципи навчання дітей в закладах освіти потребують належного дослідження та осмислення.

Відомості про організацію навчання та виховання дітей у навчальних закладах XIX – початку XX ст. подано в наукових працях Г. Агафонової [2], Н. Бєлих [3], Д. Бовуа [4], С. Бричок [5], Є. Веденського [6], Є. Дєєва [10], Т. Джаман [11]. Як зазначила дослідниця освітнього процесу церковнопарафіяльних шкіл І. Петренко, «Народна освіта в Україні після реформи 1861 року, як і в усій Російській імперії, була однією з важливих соціальних, освітньо-культурних проблем. Стан її визначався тогочасними суспільно-політичними й економічними умовами, для яких характерними були розклад залишків кріпосницьких відносин, втягування в товарообмін поміщицьких господарств, зростання внутрішньої і зовнішньої торгівлі, збільшення вивозу сільськогосподарських продуктів, розвиток фабрично-заводської промисловості й застосування найманої праці у ній» [20, с. 6]. Незважаючи на низку публікацій, сьогодні необхідно проаналізувати маловідомі архівні документи про діяльність прицерковних шкіл, духовних закладів Волині та визначити реалізацію основних дидактичних принципів їхньої роботи.

Мета статті – визначити та проаналізувати реалізацію основних принципів навчання в закладах освіти Волинської губернії та виробити рекомендації щодо творчого використання їх у сучасних школах.

На території Волинської губернії у XIX – на початку XX століття діяла розгалужена мережа навчальних закладів, учителі яких виробили оригінальну систему навчання та виховання молодого покоління та реалізовували в освітньому процесі тогочасні освітні принципи. У сучасних педагогічних енциклопедіях авторами подано таке пояснення цієї дефініції: «Принципи – це основні вихідні положення теорії навчання. Вітчизняна педагогічна наука розкриває систему дидактичних принципів, виходячи з наукового розуміння суті навчання і виховання» [9, с. 376]. Науковець С. Гончаренко виокремив такі принципи навчання, як: зв'язок змісту й методів навчання з національною культурною і традиціями; виховуючий характер навчання, науковість, доступність, свідомість й активність учнів, наочність, індивідуалізація процесу навчання, уважне вивчення інтересів, здібностей, нахилів кожного учня. Подібні принципи навчання визначено в «Енциклопедії освіти»: єдності освітньої, розвивальної та виховної функцій навчання; науковості змісту і методів навчання; систематичності та послідовності; принцип міцності знань; принцип доступності; свідомості й активності учнів; наочності; принцип зв'язку навчання з практикою; принцип індивідуалізації [13, с. 376].

Аналіз освітнього процесу навчання в закладах освіти Волинської губернії дозволив констатувати факт, що вчителі дотримувалися таких принципів, як: науковість, релігійність, доступність, послідовність, індивідуалізація навчання, принцип виховання здорової дитини. У роботі навчальних закладів 1917-1920 рр. простежується принцип національності.

У навчальних закладах Волинської губернії вчителі дотримувалися принципу *науковості*. Учні отримували знання із різних галузей наук. Наприклад, вихованки Житомирської Маріїнської Гімназії, які були ученицями третього класу, вивчали Закон Божий, російську мову та словесність, математику, французьку та німецьку мови, історію, географію, фізику і космографію, малювання. Аналіз табелів успішності засвідчив, що кращі оцінки дівчатка отримували із малювання, рукоділля, письма, Закону Божого, а вивчення математики, фізики та іноземних мов потребувало більших зусиль [21, арк. 2].

Для потреб учнів та вчителів керівництво навчальних закладів щороку закупляло необхідні підручники та посібники. Під час вивчення бібліотечної документації визначено, що у Квасилівському училищі використовували, наприклад, такі книги: Р. Соколов «Початкові настанови у православній Христовій вірі», Р. Соколов «Коротке вчення про богослуження православної церкви», А. Комаров «Народна школа. Посібник для учнів початкових училищ», А. Адамов «Посібник про написання творів». Серед книжок, призначених для читання учнів старшого віку, були підручники із різноманітних навчальних дисциплін: Закон Божий («Світле Євангеліє Господа Ісуса Христа», «Часослов», «Короткий молитвенник»), російська мова (Д. Тихомиров «Елементарний курс граматики», М. Корф «300 письмових робіт», «Словник правопису», Некрасов М. «Практичний курс правопису»); математики (О. Страхов «Короткий курс геометрії»); природознавство (М. Варавва «Природознавство»); музика та співи (І. Рожков «Елементарні уроки співу»). Для поглиблення знань були закуплені твори художньої літератури, особливою популярністю серед читачів користувалися пригодницькі романи: М. Рід («Біла перчатка», «Смертельний вистріл», «Водяна пустеля», «Житло в пустині»), Ч. Діккенс («Олівер Твіст»), М. Гоголь («Майська ніч», «Пропала грамота») [19, арк. 3]. Зазначимо, що в гімназії м. Острога функціонувала бібліотека, в якій станом на 1 січня 1909 р. налічувалася 6121 книга [17, арк. 4]. Щороку виділяли кошти для придбання нових підручників та художньої літератури для потреб гімназистів та вчителів.

Для реалізації принципу науковості та з метою поглибленого вивчення навчальних предметів, у Волинському духовному жіночому училищі було введено систему викладання додаткових предметів («нові» мови, музика). Представники духовенства постійно закликали дітей та молодь оволодівати знаннями та займатися самоосвітою. Наприклад, Владика Антоній постійно просив вихованців Волинської семінарії, пасторів та вчителів піднімати свій інтелектуальний рівень. Свою вищу просвітницьку місію Владика вбачав у тому, «щоб пробудити серед майбутнього духовенства інтерес до свого самовдосконалення і самоосвіти, оживити любов до читання книг і дати відповіді щодо піднятих їм просвітницьких проблем» [15, с. 20]. У періодичних виданнях Волинської губернії було опубліковано багато статей на педагогічну тематику, автори яких «рекомендували наставникам при роботі із усім класним колективом залучати до розумової діяльності всіх учнів, дотримуючись порядку та дисципліни при відповідях і хорових, і окремих школярів» [14, с. 465].

Інший важливий принцип, якого дотримувалися вчителі та вихователі закладів освіти Волинської губернії, був принцип *релігійності*. Учителі ознайомлювали школярів із догматикою православної церкви. Закон Божий детально вивчали в церковнопарафіяльних школах, які, за спостереженнями сучасних істориків, «не витравлювали національне почуття народу, дозволяли зберегти свою культуру і виховували в дитині християнську мораль» [7, с. 174]. Завдання вчителів полягало в тому, щоб пояснити дітям поняття «Бог», «добро і зло», «християнин», «спасіння», для цього вони використовували бесіди, пояснення, розповіді. На уроках учителі читали учням тексти із Святого Письма, оповідання на морально-етичну тематику, прислів'я та приказки на кшталт «Бог правду любить», «Не будуй церкву, а прилаштуй сироту», роз'яснювали поняття «християнської благочинності», що свідкує про те, що педагоги намагалися виховати в учнів істинні християнські та моральні чесноти: чесність, справедливість, віру в Бога, співчуття, милосердя, любов і пошану до батьків та старших.

Принцип наочності дозволяв учителям урізноманітнювати навчальні заняття, робити уроки цікавими й змістовними. У гімназіях волинського регіону були окремі кабінети для вивчення навчальних предметів. Наприклад, гордістю Острозької чоловічої гімназії був кабінет фізики, матеріально-технічна база якого складалася із 345 предметів: «Із особливо вагомих покупок 1909 р. можна відмітити електричну машинку Вімгорста та терези». Кабінети географії, біології, образотворчого мистецтва мали велику кількість атласів, глобусів, карт, експонатів для малювання. Під час занять учителі використовували словники різних авторів та прописи [17, арк. 4]. В одній із газетних заміток «Волинських єпархіальних відомостей» пояснювали, що «на початку вивчення Закону Божого дуже важливе значення можуть мати засоби наочності: картини, що відображають події із Святого Письма, ілюстрації, карти, що демонструють місця відомих біблійних подій та місцевостей, церковний інвентар тощо» [14, с. 466].

Автором посібника «Вивчення математики», що був виданий в 1899 р. у місті Кременець, В. Маньковським було вироблено власну систему підбору та використання наочності. Він уважав за доцільне використовувати різноманітні підручні матеріали, які доступні і вчителям, і учням, наприклад, кубики, м'ячики, фасолу (боби), кісточки рахівниці. Щодо останніх, методист зауважив: «Боби краще застосовувати плоскі, щоб вони не котилися, а у випадках, коли таких немає, то слід брати половинки їх, а також палички, соломинки» [16, с. 2]. Укладач підручника М. Маньковський обумовив необхідність використання наочності на кожному уроці.

У роботі тогочасних учителів Волинської губернії простежуємо *принцип логічності, доступності і послідовності*. Так, укладачі навчальних програм для середніх навчальних закладів Волинської губернії рекомендували не поспішати від вивчення однієї теми до іншої, а стежити за належним засвоєнням

навчального матеріалу, при необхідності звертатися до багаторазового повторення вивченого: «Новизна і серйозність предмету фізики змушує проходити курс п'ятого класу доволі помалу» [22, арк. 11.]. У духовних навчальних закладах Волині визначальну роль в організації навчання відводили постаті вчителя, до якого висували певні вимоги: «Наставники повинні чітко і зрозуміло пояснювати учням науки, які вони викладають» [8, с. 355]. Автори навчальної документації XIX століття наголошували на необхідності виконання різноманітних завдань, які б уможлилювали детальніше зрозуміти зміст виучуваного матеріалу: «Особливу увагу слід звертати на розуміння учнями того, про що вони оповідають, спонукати їх різноманітними питаннями до вільного викладу вивченого» [8, с. 355].

У методичному посібнику «Вивчення математики» М. Маньковський наголошував на необхідності дотримання принципу свідомості, згідно якого дитина повинна осмислено сприймати виучуваний матеріал. Автор пояснював вчителям волинського регіону: «Не слід вимагати від учнів пам'ятати і постійно перераховувати вісім правил додавання, потрібно добиватися, щоб самі школярі знали, де використовувати ці правила і здійснювали обчислення відповідно до затверджених положень» [16, с. 29].

У діяльності вчителів Волинського губернії простежуємо принцип зв'язку *науки із життям*. Наприклад його використовували під час навчання дівчаток у дівочому училищі графа Д. Блудова: «Училище, навіть університет, згідно вчення графа Д. Блудова, повинно по мірі своїх можливостей шукати способи та викликати бажання вчитися, повинно привчати до праці інтелектуальної, терпіння та енергії, щоб долати труднощі (граф називав це розумовою гімнастикою) і покласти міцний фундамент не лише вивчення різних предметів, але і науки життя, тобто непорушних правил віри, чесності, добра, добросовісності і любові до прекрасного» [18, с. 375].

У методиці викладання навчальних предметів учителі також дотримувалися принципу *індивідуалізації та диференціації навчання*. Це простежується в роботі із класним колективом учительки Тесівської школи М. Козинської та вчителя Острозької гімназії М. Крижаковського, які звертали увагу на навчання, прагнули розвинути природні задатки кожної учнівської особистості, намагалися зацікавити школярів вивченням навчального матеріалу. На думку волинського математика М. Маньковського, учителю потрібно лише сконцентрувати свої зусилля на роботі із дитячим колективом: «Не потрібно для його бути дуже великим ученим... Треба лише полюбити своїх учнів, пожаліти ці маленькі створіння. Тоді і вони полюблять свого учителя і розкриють перед ним свою душу; не будуть перед ним лукавити і вдавати що все зрозуміло, коли вони не розуміють суті матеріалу; тоді учитель буде читати душу школяра, як відкриту книгу; не будуть перед ним лукавити і вдавати що все зрозуміло, коли вони не розуміють суті матеріалу; тоді учитель буде читати душу школяра, як відкриту книгу; тоді сам учень покаже вчителю шлях, як потрібно навчати; тоді не буде місця непорозумінню, і тоді буде діяти принцип «все потрібне – не складне!» [16, с. 59].

Аналіз архівних матеріалів, наукової літератури, періодичних статей засвідчив, що одним із головних принципів педагогіки кінця XIX – початку XX ст. був принцип *виховання здорової дитини*. Відтак перед початком навчального року діти повинні були пройти медогляд у лікаря, мати довідки про щеплення. Як свідчать матеріали про організацію освітнього процесу, у волинських закладах освіти працювали медичні працівники, що стежили за фізичним та психічним розвитком дітей. Окрім того, педіатри часто писали свої звернення про правильний режим дня школярів у тогочасній пресі: «Для правильного розвитку організму потрібні рухливі ігри на свіжому повітрі, тому вихованцям всіх навчальних закладів кожного дня потрібно виділяти час для прогулянок та ігор» [12, с. 576].

У період національного відродження України 1917–1921 рр. у роботі шкіл спостерігаємо принцип *національності*. Тоді на території Волинської губернії діяло понад 50 початкових і дві семикласні «народні школи» [7, с. 22], які отримували підтримку від «Бюро культурної помочі для українського населення окупованих земель», що було створене при «Союзі визволення України». Учителі цих шкіл викладали математику, читання, письмо, історію та географію України. Січові стрільці також засновували школи, для яких видавали власні національні підручники. До процесу навчання були залучені активісти національно-патріотичних громадських організацій («Союз українок», «Просвіта», «Сокіл», «Пласт», «Рідна хата»), що проводили із дітьми зустрічі, лекції, конференції, присвячені творчості Т. Шевченка, Лесі українки, І. Франка, І. Котляревського.

Висновки. У Волинській губернії вчителі використовувати доцільні методи, форми та прийоми навчання, які ґрунтувалися на принципах науковості, релігійності, доступності, свідомості, наочності, зв'язку навчання із життям. Головна увага була зосереджена на вихованні духовної, думаючої, здорової учнівської особистості, що залишається актуальним. Як свідчить аналіз Закону «Про освіту» (2017), основними принципами освітньої діяльності є : «людиноцентризм; науковий характер освіти, інтеграція з ринком праці, демократизм; єдність навчання, виховання та розвитку; формування культури здорового способу життя, екологічної культури і дбайливого ставлення до довкілля» [15]. Законом передбачено виховання патріотизму, поваги до культурних цінностей українського народу, його історико-культурного надбання і традицій, тому досвід волинських освітян щодо реалізації тогочасних принципів навчання

доцільно використовувати за такими напрямками: а) використання новітніх досягнень науки і техніки під час формування змісту навчальних програм; б) підбір доцільних методів, форм та прийомів навчання із застосуванням комп'ютерних технологій; в) наповнення навчальних матеріалів національним змістом; г) розвиток природних здібностей, задатків учнівської особистості; д) посилення уваги за дотриманням санітарно-гігієнічних норм в навчальних приміщеннях, вироблення посиленого навчального навантаження для школярів, пропагування здорового способу життя серед дітей і молоді.

Перспективу подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні освітнього процесу польських закладів Волинської губернії. Використання кращих здобутків педагогічного досвіду минулого в роботі сучасних учителів сприятиме вдосконаленню освітнього процесу.

Література

1. Litterae-ornamentum vitae // Волинские епархиальные ведомости. – 1909. – № 1. – Часть официальная. – С. 13–20.
2. Агафонова Г. З. Духовно-нравственные традиции отечественного начального образования второй половины XIX – начала XX вв. : На примере церковноприходских школ : дис. ... кандидата педаг. наук : 13.00.01 / Агафонова Галина Зиновьевна. – Чебоксары, 2006. – 197 с.
3. Бельх Н. М. Особенности обучения и воспитания в церковноприходской школе России второй половины XIX века : дис. ... кандидата педаг. наук : 13.00.01 / Бельх Наталья Михайловна. – Москва, 1998. – 157 с.
4. Бовуа Д. Російсько-польська війна за освіту в Україні (1863-1914 pp.) / Д. Бовуа // Пам'ять століть. – 2001. – № 5. – С. 42–70.
5. Бричок С. Б. Церковнопарафіальні школи в системі початкової освіти на Волині (друга половина XIX – о 20-ті pp. XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. педаг. наук : спец. 13.00.01 / Бричок Світлана Борисівна. Житомир, 2005. – 20 с.
6. Веденский Е. С. Деятельность Русской православной церкви в области начального народного образования во второй половине XIX – начале XX вв. : По материалам Ярославской и Костромской губерний : дисс. ... кандидата ист. наук : 07.00.02 / Е. С. Веденский. – Ярославль, 2003. – 314 с.
7. Велика Волинь: історія освіти і культури : Монографія. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – 500 с.
8. Від 28 грудня 1867 р. № 57 щодо методики викладання уроків в духовних семінаріях та училищах // Волинські єпархіальні відомості. – 1868. – № 12. Частина офіційна. – С. 354–355.
9. Гончаренко С. Український педагогічний енциклопедичний словник / С. Гончаренко. – Рівне, 2011. – 552 с.
10. Деев Е. Е. Развитие начального профессионального образования в России : вторая половина XIX – начало XXI вв. : дисс. ... кандидата педаг. наук : 13.00.01 / Деев Евгений Евгеньевич. – Коломна, 2007. – 237 с.
11. Джаман Т. В. Розвиток народної освіти на Волині (XVIII–XIX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. педаг. наук : спец. 13.00.01 / Т. В. Джаман. – Тернопіль, 1999. – 20 с.
12. Доповідь лікаря, що завідує лікарнею Волинської духовної семінарії, Дивізійного Доктора П Дивізії М. Глоголи на ім'я його Первосвященства від 28 червня 1869 р. // Волинські Єпархіальні Відомості. – 1869. – Частина офіційна. – № 48. – С. 576–579.
13. Енциклопедія освіти / головний ред. В. Кремень. – Київ: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
14. Журнал Навчального комітету при Святішій Синоді // Волинські єпархіальні відомості. – 1873. – № 17. – Частина офіційна. С. 460–481.
15. Закон України „Про освіту” (2017 р.). Електронний ресурс: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> . – Дата звернення – 20.09.2019.
16. Маньковський М. Вивчення математики / М. Маньковський. – Кременець, 1899. – 192 с.
17. Острозька чоловіча гімназія міністерства народної освіти, м. Острог, волинська губернія. – ДАРО, ф. 555, оп. 1, спр. 1. – 32 арк.
18. Острозьке Кирило-Мефодіївське братство // Волинські єпархіальні відомості. – 1880. – № 7. – Частина неофіційна. – С. 372–379.
19. Переписка із інспектором народних училищ 3-го району по правила набору та приймання вступних іспитів в учительські семінарії. про порядок проведення екзаменів в училища і з приводу інших питань. ДАРО, ф. 13, оп. 1, спр. 24, 19 арк.
20. Петренко І. М. Церковнопарафіальні школи Лівобережної України в системі освітньої урядової політики царської Росії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Петренко Ірина Миколаївна. – Київ, 2005. – 20 с.
21. Циркуляри відомства закладів імператриці Марії про організацію педагогічних класів при жіночих гімназіях, положення про педагогічні класи. –ДАЖО, ф.74, оп. 1, спр. 80. – 112 арк.
22. Циркуляри Попечителя Київського навчального округу щодо порядку проведення іспитів, з питань перебудови школи, орієнтовні програми і навчальні плани для середніх навчальних закладів, протоколи засідань ради при Попечителю Київського навчального округу. – ДАРО, ф. 215, оп. 2, спр. 29. – 237 арк.

References

1. Litterae-ornamentum vitae // Volynskie eparhialnye ведомости. – 1909. – № 1. – Chast oficialnaya. – S. 13–20.
2. Agafonova G. Z. Duhovno-nravstvennye tradicii otechestvennogo nachalnogo obrazovaniya vtoroj poloviny XIX – nachala XX vv. : Na primere cerkovnoprihodskih shkol : dis. ... kandidata pedag. nauk : 13.00.01 / Agafonova Galina Zinovevna. – Cheboksary, 2006. – 197 s.

3. Belyh N. M. Osobennosti obucheniya i vospitaniya v cerkovnoprihodskoj shkole Rossii vtoroj poloviny XIX veka : dis... kandidata pedagog. nauk : 13.00.01 / Belyh Natalya Mihajlovna. – Moskva, 1998. – 157 c.
4. Bovua D. Rosijs'ko-pol's'ka vijnja za osvitu v Ukrajini (1863-1914 rr.) / D. Bovua // Pam'yat' stolit'. – 2001. – # 5. – S. 42–70.
5. Bry'chok S. B. Cerkovnoparafiya'ni shkoly' v sy'stemi pochatkovoyi osvity' na Voly'ni (druga polovy'na XIX – o 20-ti rr. XX stolittya): avtoref. dy's. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ped. nauk : specz. 13.00.01 / Bry'chok Svitlana Bory'sivna. Zhy'tomy'r, 2005. – 20 s.
6. Vedenskij E. S. Deyatel'nost' Russkoj pravoslavnoj cerkvi v oblasti nachalnogo narodnogo obrazovaniya vo vtoroj polovine XIX – nachale XX vv. : Po materialam Yaroslavskoj i Kostromskoj gubernij : diss. ... kandidata ist. nauk : 07.00.02 / E. S. Vedenskij. – Yaroslavl, 2003. – 314 c.
7. Vely'ka Voly'n': istoriya osvity' i kul'tury' : Monografiya. – Zhy'tomy'r : Vy'd-vo ZhDU im. I. Franka, 2011. – 500 s.
8. Vid 28 grudnya 1867 r. # 57 shhodo metody'ky' vy'kladannya urokiv v duxovny'x seminar'iyax ta uchy'ly'sh'ha // Voly'ns'ki yeparxial'ni vidomosti. – 1868. – # 12. Chasty'na oficijna. – S. 354–355.
9. Goncharenko S. Ukrayins'ky'j pedagogichny'j ency'klopedy'chny'j slovny'k / S. Goncharenko. – Rivne, 2011. – 552 s.
10. Deev E. E. Razvitie nachalnogo professional'nogo obrazovaniya v Rossii : vtoraya polovina XIX – nachalo XXI vv. : diss. ... kandidata ped. nauk : 13.00.01 / Deev Evgenij Evgenevich. – Kolomna, 2007. – 237 c.
11. Dzhaman T. V. Rozvy'tok narodnoyi osvity' na Voly'ni (XVIII–XIX st.): avtoref. dy's. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ped. nauk : specz. 13.00.01 / T. V. Dzhaman. – Ternopil', 1999. – 20 s.
12. Dopovid' likarya, shho zaviduye likarneyu Voly'ns'koyi duxovnoyi seminar'iyi, Dy'vizijnogo Doktora II Dy'viziyyi M. Glogoly' na im'ya jogo Pervosvyashhenstva vid 28 chervnya 1869 r. // Voly'ns'ki Yeparxial'ni Vidomosti. – 1869. – Chasty'na oficijna. – # 48. – S. 576–579.
13. Ency'klopediya osvity' / golovny'j red. V. Kremen'. – Ky'yiv: Yurinkom Inter, 2008. – 1040 s.
14. Zhurnal Navchal'nogo komitetu pry' Svyatishim Sy'nodi // Voly'ns'ki yeparxial'ni vidomosti. – 1873. – # 17. – Chasty'na oficijna. S. 460–481.
15. Zakon Ukrayiny' „Pro osvitu” (2017 r.). Elektronny'j resurs: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> . – Data zvernennya – 20.09.2019.
16. Man'kovs'ky'j M. Vy'vchennya matematy'ky' / M. Man'kovs'ky'j. – Kremencz', 1899. – 192 s.
17. Ostroz'ka cholovicha gimnaziya ministerstva narodnoyi osvity', m. Ostrog, voly'ns'ka guberniya. – DARO, f. 555, op. 1, spr. 1. – 32 ark.
18. Ostroz'ke Ky'ry'lo-Mefodiyivs'ke bratstvo // Voly'ns'ki yeparxial'ni vidomosti. – 1880. – # 7. – Chasty'na neoficijna. – S. 372–379.
19. Perepy'ska iz inspektorom narodny'x uchy'ly'sh'ha 3-go rajonu po prav'y'la naboru ta pry'jmannya vstupy'ny'x ispy'tiv v uchy'tel's'ki seminar'iyi. pro poryadok provedennya ekzameniv v uchy'ly'sh'ha i z pry'vodu inshy'x py'tan'. DARO, f. 13, op. 1, spr. 24, 19 ark.
20. Petrenko I. M. Cerkovnoparafiya'ni shkoly' Livoberezhnoyi Ukrayiny' v sy'stemi osvity'noyi uryadovoyi polity'ky' czars'koyi Rosiyyi: avtoref. dy's. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ist. nauk : specz 07.00.01 / Petrenko Iry'na My'koloyivna. – Ky'yiv, 2005. – 20 s.
21. Cy'rulyary' vidomstva zakladiv imperatry'ci Mariyyi pro organizaciyu pedagogichny'x klasiv pry' zhinochy'x gimnaziyyax, polozhennya pro pedagogichni klasy'. – DAZhO, f. 74, op. 1, spr. 80. – 112 ark.
22. Cy'rulyary' Popechy'telya Ky'yivs'kogo navchal'nogo okrugu shhodo poryadku provedenya ispy'tiv, z py'tan' perebudovy' shkoly', oriyentovni programy' i navchal'ni plany' dlya serednix navchal'ny'x zakladiv, protokoly' zasidan' rady' pry' Popechy'telyu Ky'yivs'kogo navchal'nogo okrug. – DARO, f. 215, op. 2, spr. 29. – 237 ark.

Стаття надійшла до редакції 03.03.2020 р.